

rással, visszaveretetéssel, kivonulással, egyezségkötéssel, menlevéladással, újrabevonulással, adott szó megszárlás és kivégzés útján történő megszegésével nem külsőségeiben, de lényegében és szerkezetileg rendkívül hasonló volt a sajnálatos októberi-novemberi taktika-fordulat-változatokhoz. 1956-ban Budapesten a várost körülvevő haderőt az ország népe vette körül, míg az országot bekerítették a szövetkezett nagyobb hatalmak, s a világhelyzet. Montségur jóval Béziers után esett el, hosszan állva az ostromot, de nem tűntek fel a szemközi dombon Dégről Perczel, Szilasról Görgey. – A Toulouse-i gróf térden, az oltár előtt, letette a hűségesküt a királynak. Ő megmenekült. Más nem...

VII.

A verseskötetről, amely maga is művészi mű, kötetként költemény. (1969)

„Minden vers alkalmi vers – írja Illyés a „Fekete fehér” előszavában – csak a java nem rögtön születik meg. S a nemző alkalom se pillanatnyi”. S abban, hogy milyen alkalom lehet szülője a versnek, mindig van rendszer. Ha a versek egy kötegét csoportosító kötet ezt a rendszert is kifejezi, világosan és érzékletesen, a kötet, maga a könyv is lehet olyan zárt egység, mint egy szonett vagy concertino. Ebben az értelemben hat az Illyés-kötetek közül 1937-ből a „Rend a romokban”, 1969-ből a „Fekete fehér” könyvként költeménynek. Az alkalom, amely a kötetbe sorolt versek Múzsája volt, természetesen abban is, ebben is egyaránt lírai volt. De míg amabban a líra extrovertált volt, emebben introvertált lesz. A „Rend a romokban” darabjai, mondhatni kivétel

nélkül, a költő életének értelmét keresik. A „Fekete fehér” darabjai viszont, ugyancsak kevés kivétellel, a poéta lényének, alkatának alapvonalait fejezik ki, vagy feszegetik, de lényegében ugyanazok a vonások jelentkeznek a kétféle funkcióban. A „Rend a romokban” nyitóversének kezdősorai ezek:

*A kocsisorról a süket Gyalog
nem is sejtí, hogy érte harcolok;
hogy könyvbe írtam... s már ha lelkesen
szárad, hogy a népet képviselem:
őt képviselem...*

A „Fekete fehér” nyitóverse – szándékkal vagy önkéntelenül? – erre a benső indulatokat kifelé, harcosra fordító korszakra néz vissza:

*Bajba kerülni, az volt még a szép,
a jó:
menni recsegve, recsegtetve, jég-
törő hajó,
nézni szorongva s ujjongva, hogy
reped, amitől remegtünk!*

A kép nekem az Ady-verset juttatja eszembe, de a „repülj hajóm!” helyén itt jégtörő küzdi előre magát, s rajta olyan költő szorong, aki magát a „holnap hőségnek” nem mondta volna, más hajón látja magát: az *utazás* már *távozás* lesz, a végén várja

*a baj, a baj
a diadal! – ?*

ebben az új harcban, ahová a szív „iszonyulva csábít”: a „baj” jajszavára rögtön lecsap a „diadal”, s felkiáltójeléhez is nyomban kérdőjel csatlikozik, s a nyitóversben már ott van a vesztő-halál és mentő-halál pároscsillaga, útmutatónak.

A lét körülményeinek s a környezetének a képébe állítva hosszabb futamokban szólal meg egy másik „kacsalábon forgó várban” a viszolygó undor is:

*a kályha, a lámpa, a bor
a női melegség! Vivát!
A tietekre is! Noha*

*fogoly vagyok, csapdában állok és –
be-beront az az ablakrázó banda és
kapkodhatom, mint ezúttal is, a fejem,
szájam köré a mosolyom.*

Az undor annyi, mint békétlenség önmagunkkal, s óhatatlanul kiterjed másokra is, az udvariasabb gyanakvás formáját öltve, s aki az élet értelmét a küzdelemben találja meg, ott, ahol nemcsak a küzdelemnek nincs esélye, hanem küzdelemre sincs már esély, az erőszak a föld alatt talál olyan helyet, ahol még érvényesülhet. A gyökerek ereje a hatvanas évek végén nem olyan, mint az ötvenes évek közepén volt, a vízgyűjtőről és a fenyőről szóló verses levélben:

*Minden gyökér
végül
ököl.
Amíg egy ize él,
nem enged jogaiból
küzd markosan a fa.*

*A szél
szitkaira
ott válaszol.*

Ha a „Fekete fehér” hatvanegynéhány versét oldalról oldalra haladva, a maguk egymásutánjában olvassa az ember, a hatás egy zeneversenyé, ismétlődő motívumok egymás erősítésére váltják egymást. Hogy a versekben jelentkező témák és futamok egymásutániségát Illyés

tudatosan rendezte-e fokozódó erejű kompozícióba, azt a költő, gondolom, tőle magától idegen szándéknak mondaná. Valószínűbb is, hogy a kötetté gyűlt anyag, mintegy magától, ösztönszerűen, az ihlető alkalmak természetete szerint állt össze hibátlan egésszé, az egész hatása, az összhatás, engem a Bartók-művek hatására is emlékeztet, részben a kifejezés szilánkos és szikrázó tömörsége és keménysége miatt. „*Vonó, mely forgat, síp, mely ugrat, magyaráz talpon át egy múltat*” – hogy egy szerény példát idézzek. A versek többségének békétlen, reménykeresés nélkül tusakodó, magában magával perelő, feleselő drámaisága – ha már zenéről van szó – erre a képzettársításra ad alkalmat. Ahogy az is, hogy nincs feloldás. Enyhítés se, a vers zord igazát, a mondandó futamát elnyeső groteszk és kíméletlen zárófordulatok, mintegy a tragikum mélyítésére használt, az előzményekre visszacsapó sorvégi chorijambusok, csak sötétebbnek láttatják a képet, visszafelé, főleg ha elandalodásra hajlottak a strófák elébb. A tömörséget konok törekvés egészíti ki, az enyhítetlenségre. Mintha a költő saját Bartók-ódájának értékrendszerét követné költészetében.

Bizonyára a pusztulás/pusztítás-futamok teljessége vétette fel a versek zömétől eltérő hangú, s 1947-re keltezett „Vár a vizen” ódát, válaszul Arany Lászlónak, feleletként a „Dunánál” versre, nem József Attilának, hanem a harmincas éveknek; az ezerév nagyjai egy szentbertalanéj áldozatai gyanánt úsznak a Dunában itt, viszi a víz a várat, „*Botond baltáját*”, „*László csatabárdját*”, „*Dózsa György szívét*”, „*Rákóczi selymét*” – Agrippa d’Aubigné búzös Szajnáját jócskán felülmúlva, viszi a Duna. A „Fekete fehér”, ha a gyűjteményt, az egészet is, költői alkotásnak látjuk, vagy kompozíciónak, a nyitóvers után nagyjából négy tételre oszlik. Az első a „Közelítő fagy” verseinek nagyobb része, a „Névjegyhangjegy” groteszk és a „Szörny” komor akkordjaival csak ízelítő abból, ami a „Vár a vizen” ciklusban galop-

pozó feszültségű drámává fokozódik, itt már a halál-motívum az úr, hogy a kompozíció a „Rengeteg” ciklusának nagy verseiben érje el a klimaxát, míg a „Kalitkában” útiélmény sugallta versei az olvasót a zord igazak után jó szóval engedik el, de az olvasó legkönnyebben ezeket a ráadás-futamokat felejtje el. A nagy versek valamilyen gyűjteményébe négy Illyés-vers kívánkozik, a „Fekete fehér” 156. oldaláról. Ezek, ebben a sorrendben, a következők: „Ifjú pár”, „Ditirambus a nőhöz”, „Mert szemben ülsz velem”, „Aggastyánok isszák az újbort”.

VIII.

Arról, hogy milyen adottságok teszik szükségessé, hogy egy irodalom egy költőt a nemzet költőjének tekintsen, s a legelső magyar emberként tartsa számon. (1970)

Ahol az ország kicsi, a haza szűk, s a népet nem nagy vállalkozások sikere fűti, hanem kudarc csüggeszti, ahol a nemzetet életének lehetőségei helyett létének veszélyeztetettsége tartja együtt s mindez az övénél nagyobb külső erők következménye: a politikus szolgálatokkal, tehát szolgaként e nagyobb hatalmakat igyekszik megvesztegetni, s már ahhoz is különös jószerencse kell, hogy lehetőségeinek equilibrista bűvésze lehessen. Ilyen helyzetekben az államférfi a merő megmaradás szolgálatára szoríttatva, jelennek eszményt, jövőről víziót nem adhat. A csalódásaira vagy sorsának kisserőségére ráunó nép, ha többet kíván a puszta létezésnél, életéhez kedvet, jövőjéhez eszmét akar, ilyesmit politikai vezetőitől józanul nem várhat el. Így a politikai hiányérzetből fakadó igény az írók felé fordul vagy

ferdül. A félresiklásnak van annyi haszna, hogy a csalódás veszélye kisebb. Ha költő az, aki „eszmét nevez” ..., „a föld bitókkal” miatta nem „fakad fel”; ha „népjavát” ír mond: a nép miatta nem lát „új nyomort, újabb szenvedést”, csak a régit; irodalom se ront, se javít, de a hitel, a jó szóé, megmarad, a valóraváltás elmarad, de megszületnek a nemzeti hivatottságú irodalmak.

A közösség politikai hiányérzetét legélesebben az író érzi, s különösen ha az is befolyásolja, hogy a társadalom igénye, sokszor a történelemkönyvi hőskultusz értékmérőivel, feléje fordul. Magában az irodalomban, akár egy *corpus politicus*-ban, írók az írói kötelezettségről és az irodalom feladatairól lehetséges nézetek szerint pártosodnak, s ahol a politikában a nyílt vagy elkenődött egypártrendszer az úr – mivel az összefüggés a politikai élet és irodalmi élet közt szükségszerűen dialektikus – irodalmi kétpártrendszer alakul ki. Akik a literatúra közösségi kötelezettségvállalásának adnak elsőbbséget, vállalva, hogy a politikusok moralista riválisai legyenek, balra tolódnak, s hogy a politikai egypártrendszer baloldalinak vagy jobboldalinak mondja-e magát, az ebből a szempontból nem jelentős. Akik esztétikai céloknak adnak elsőbbséget, mert féltik a művészt a közösségitől – jobbra tolódnak, s a politikus írócsoport pusztá léte módját ad rá, hogy az apolitikusok a maguk elhúzódnak, vagyis politikai akciónak érezzék: s az apolitikus írófajta tanúsít türelmetlenebb, ellenségesebb ellenzékiiséget az irodalom túloldalával szemben. Az ilyenformán polarizált irodalomban a fejlődés hullámvonalú. Hol az irodalmi morálpárt, hol az irodalmi művészetpárt kerül felül az irodalomrajongók, kritikusok, irodalompolitikusok nyílt szavazásain. S hogy mikor merre lendül az inga, abban aránylag kevés szerepe van annak, hogy melyik oldalon több a jó író, vagy honnan merül fel több remekmű... A ráadás szerepe, ami egészségesebb társadalmakban és biztonságosabb fejlődésű országokban relatív újszerűségek

vagy relatív idejétmúltságok szerint ejt vagy emel irodalmi irányzatokat és életműveket – a jellemzett kelet-európai helyzetben másodrendű: ebben a kondicionált-ságban a pártosodás ingalengése nemcsak irodalmi, hanem egyben nemzeti tényezők függvénye.

A rokonszenv és ellenszenv fordulópontjait általában az utolsó nemzeti-politikai csalódásélmény cövekeli ki és határozza meg, ellenkező előjellel. Konzolidációs, kiegyezésszerű korszakok a morálpártot emelik „kormányra”. A Tiszák után „Nyugat”, Bethlen után „Válasz” következik. Nagy közösségi vállalkozások kudarca után viszont konzervatívok, mesemondók, szórakoztatók becsülete nő meg, amit a művészpártiak erőrekapása egyensúlyoz ki. Ez történt 1849, illetve 67 után, 1919 után s 1956 után is; nem a hatalom közreműködése nélkül, bár a beleszólás különböző mértékű volt. A váltás magukban az egyes írókban is jelentkezik. A Nyugat íróiban 19 után háttérbe kerül a forradalmár, előbbre tör a művész, s a következő korosztály, amelyet 18-19 traumatikus élménye kora diákkorában ért, s a konzolidációs szürke évei határoztak meg, a harmincas években már nem irodalmi forradalmat kíván, hanem forradalmi irodalmon munkál. Akik 56-ban húszévesek, a Rákosi évek irodalomirányításának s a forradalom eredménytelenségének együttes hatása alatt befelé forduló érdeklődéssel ország és nép baja helyett a magukét kutatják. Az elmúlt évtized hiányérzetei nyomán a mai húszévesek zöme valószínűleg újra ország s nép felé fordul, eszmét s morált keresve irodalommal, s várva irodalomtól. Kár tagadni, hogy mind a politikával szemben moralista, mind az ezzel szembeálló apolitikus csoportosulás íróit az utolsó közös élmény alakítja, a közelmúltból, s ez a politika függvénye. A nyugat-európai divatok hazai képviselete, az apolitikusok esetében többnyire csak eszköz a hajlamhoz: mindkét írópártot a soron következett, történelmi-politikai változat és a maga reagálásmódja erre határozza meg, vagy így vagy úgy, de a meghatározott-

ság mindkét szélső esetben közösségi. Hogy a közös sors vállalóit is, zendülőit is ennyire irányítja, kötöttségre is, tisztességre is vall; de van hátránya, mindkét oldalra ugyanaz. A vállalt vagy rühell kötöttség akadályozza meg, így vagy amúgy, hogy a tehetség, ha magyar, a maga mesterségbeli problémáival magára maradjon. Kötelességtudása azt mondja neki, hogy ezekre kell új és eredeti megoldást találnia, aminek az az előfeltétele, hogy az írói kifejezés, érzékeltetés új változatait találja meg akár közérdekű, akár magánérdekű témák kifejezésére, akár drámában, akár prózában. A vázolt helyzetnek mondhatni egyedüli súlyos következménye: útját állja, hogy a magyar irodalom ne betörjön, hanem kitörjön Dévénynél új idők új dalaival. A magyar irodalom azért a magyar nyelv és így a határok foglya, mert ez a róka-fogta-csuka, csuka-fogta-róka állapot (népi-urbanus, politizált-modern) s mindkettő a nemzeti sors fordulatainak fogtságában lehetetleníti, hogy a magyar szellem műhelye olyan kifejezésbeli iskola kiindulópontja legyen, ami alkalmas rá, hogy nyugat-európai divatokat inspiráljon más irodalmakban. Hogy ez elmarad, az nem az írók hibája, hanem a helyzetüké. Az ehhez elengedhetetlen kondicionáltságot a történelem nem adta meg a rendszereknek, a rendszerek nem adták meg az irodalomnak, az irodalom nem adta meg az íróknak. Holott eszméi győzedelmét, írónak, az jelenthetné, ha műve egyik kirepítő fészke lesz a gondolkodás vagy érzékeltetés új európai iskoláinak, aminek az előfeltétele, hogy az író, ha magyar, ha más: a művészi kommunikáció új, intenzívebb vagy pontosabb formát találja fel, eszméit az országon túl egyedül ez viheti. Történetesen állítólag kedvezőtlennek hitt területre szorult nemzeti-népi kötöttségű írók mind-egyikének voltak műfaji találmányai, hogy csak őket említsem: Tamási Áronnak is, Ilyésnek is, Veres Péternek is, Kodolányinak is, bár csírájukban maradtak. Németh László utat valahol ott tévesztett, ahol a Tanú-ból kinőtt szellem utópista helyett

regényíróként csinált magából. A hazai dolog, vagy a hazai dolga, vagy a környezet igénye akadályozta, hogy az író a sűrű kötelezettség helyett saját felfedezéseit vegye kiindulópontnak a jövőhöz, s az eredmény a pálya delelőjén általában honi dicsőség az országban, frusztrációs érzés a lélekben, ami az élményekből az üldözöttség emeli ki, s ez a magasztalás fokozódásával se csökken.

A magasztalás fokozódása általában nem marad el, a személyre, honi keretekben, de az író által fölvetett eszmék követésével vagy figyelembe vételével nem párosul. Csak: folyik. A végső ok, megint olyan hiányérzet, ami politikai, vagy közéleti, s merőben ellentétes rendszerekben is fennmarad. Hatvan után, vagy amikor a művek gyűjteményes kiadása megkezdődik, a költőt a kora túlemeli az irodalmi kétpártrendszer keretein. Illyés Gyulát Kossuth-díjának (1970) alkalmából egy pesti lap azzal méltatta, hogy ő „a költő. A magyar költő. Az európai költő” Magyarországon. Ez egyszerű tömondatok oly a priori érvényes kinyilatkoztatásként hatottak, hogy még a hírlapíró se érezte szükségesnek mögöttük tenni a három felkiáltójelet. Hogy az értékelésnek ez a fajtája nem igazán tartalmaz, attól igazán jellemzi nem a művészt, aki 'a' költő, 'a' magyar költő, 'az' európai költő, vagyis a hármasként nézett halomra egyedül kerül fel, Magyarországon, hanem a hagyományos magyar hajlamokat, az irodalommal kapcsolatban. Ezt mintha mindenkor a nemzeti egység eszméje ihletné, ami ezen a téren nagyjából így jelentkezik: egy nemzetnek, egy időben egy nagy költőre van szüksége, aki mindenkié, mert a „nemzet költőjévé” kiáltatott ki. Mintha szabad királyválasztó ösztöneink foglaltak volna új hazát maguknak az irodalomban; az ország, amelynek királyságként se volt poeta laureatusa, igényel magának egy egyeduralmodót az irodalomból. Költőt lehetőleg. Ha a legjobbat a halála korán elviszi, holtá után is lehet fejedelem, akiben a nemzet a maga identitására ismer. Így lett költő-király Vörösmarty után a jakobínus Petőfiből,

halálát követően, Arany János osztozott vele e méltóságon élete alkonyán, kezdetén ama csüggedtebb korszaknak, amely a vége felé Mikszáthot választotta meg, hatvanhárom vármegye részvételével, írófejedelemnek, olyan országos ünnepekkel, hogy a nagy palóc tíz nap múltán belehalt. Ady se első volt az egyenlők között, hanem egyeduralkodó, akinek trónörökös kellett a hívek szemében és Szabó Dezső személyében. Babits lett később költő-fejedelem, már nagybetegen, József Attilát már elvtársak avatták költő-királyá, holta után s már népi demokráciában, ahol a kifejezés lehetőségei az írók számára elnehezdedtek, s a nagy ikerpárból az élő Kodályt övezte oly tisztelet, mint skandináv országokban az uralkodót, ahogy ezt még angol utazók is észrevették. Örököse, idővel, egyedül a költő Illyés Gyula lehetett, ahogy figyelmeztette is két fiatalember Kodály temetésén, hogy most rajta a sor, a palást az ő vállára kerül. óhatatlanul. A nemzet költője, ily fejedelmi fokon, társtalanul és követők híján, csak bronzban viselhetné el szilárdan a nagy méltóságot: a *hollow crown* éget, ha az emberfő eleven, ahogy ezt az utolsó verskötet „*Hatalmas, nagy korszak... s a költők*” című triptichonjának záróverse érzékelteti is:

Tátorogtunk. Így nevelődtünk
ég felé, költők. Mint fenyőfa-szál?
Mint a hinár.

Lengtünk. S minél föntebb,
annál ijesztőbben: iszonytatón.
Mint más bitón.

Hatalmát időknek s erőknek
Így mértük, helyt állva, ahogy
Megszavaztatott.

Ki által, ha nem általatok?

IX.

Arról, hogy milyen képet, képzeteket alakítottak ki maguknak Illyés Gyuláról francia irótársai és magyar kortársai s milyen kép bontakozik ki róla fiatalkori verseiből. (Jegyzetek, 1969-71)

A lehetőségek az irodalomban korlátlanok. A magyar irodalomban nem azok a lehetőségek korlátlanok, amelyek a tehetséget éltetik. A magyar irodalomban annak nincsenek korlátai, hogy a művészt kiki a művéstől függetlenül határozza meg vagy képzelje el – kedve szerint vagy hajlamainak megfelelően.

Ha valamikor, valamely hűtlen jövőben, valaminő sznobizmus vonzásában akad majd olyan művelt irodalmár, aki Illyés Gyula alakját vagy mivoltát más nemzetbeliek róla írt jellemzéseéhez akarja igazítani vagy torzítani, erre a Gara-kiadványokban közölt szíves és ékesszóló francia *avant-propos*-k és *salut*-k módot is adnak. Belőlük a magyar költőről a következő kép bontakozik majd ki az ilyen ember lelki szemei előtt:

„Költő, aki mindennek előtt férfi. (Rousselot) Nem mutatja angyalnak magát. Szereti és ismeri az anyagot: a tárgyakat. Abban, hogy a pohár fenekére nézhet, van annyi öröme, amennyi akkor éri, ha egy Horatius ódának jár a végére. Szívesen úszik. Kedvvel sütteti magát a nappal. Fűrészsel, fát; szöget ver, fába. Akár testalkatára, jellemére is atléta termet, ám megvan benne egy táncos fürgesége is. Nem riad vissza attól, hogy nevéssen. Magán és másokon. Annyira senkit se vet meg, amennyire a halvérűeket: az irodalom taktikusait, az étvágytalan gyomorbajosokat. Azt mondják: hatvan éves. Nehogy elhiggyék! Álhír! A bimbózó fiatal lányok, akik, bárhová menjen is, körülveszik, kórusban mondják erre, hogy hazugság...”

A tihanyi lakos e franciának Neptunust formázva is megjelenik: A Balaton habjaiból fölmerülőben egy almába harap a víziisten, aki egy füst alatt hegylakó is lesz a francia szövegben. Ahogy magoslati emberhez illik, tempós léptekkel halad a lejtőn egy présház felé, ahol a pincefal Éluard, Tzara, Seghers, Guillevic francia, román, illetve breton nevével ékeskedik. A présház gazdája: „un montagnard en blouson, béret alpin et godillots...” – kéznél a bőszájú ing, érthető, hogy a költőre palástként ráterítették. A magyar költő is udvarias „pour épater les mandarins” – készséggel vette magára a „paysan du Danube” jellemzés La Fontaine-i értelmezését.

— — — — —

E „dunamenti parasztok” nem éppen párizsi költői létfeltételeit is érezteti egy, e magyart elővezető bemutató. Ezt Frénaud határozta meg oly határtalan politikai tapintattal, amely föltétlenül opportunus volt:

„A népi demokráciákban rigorózan szem előtt tartott terv, mely a tömegeket meg akarja tenni a kultúra résztvevőjének, egyedül azt eredményezheti, hogy a költő azt áhítsa: szavait minél többen értsék! Hogyan is akarhatna mást, mint ezt? De megesik, hogy az állam, vagy mert gyanakvó, vagy mert túlzott a jószándéka, beavatkozik. Avégett, hogy a költő »tegye azt, amit tennie kell«, s azt fejezze ki, amiről feltételeződik, hogy mindenki átérzi. S ne annak az obskurus világnak adjon hangot-formát, ami benne magában rejlik! Tetejébe előfordul – nem egyedül ezen a területen – hogy ez az orientálódás – amely történelmileg bizonyos mértékig igazolható – oly kényszerítéssé fokozódik, amely a hatalom szédületéből ered, nem pedig emberszerető gondoskodásából” – világosodik meg a helyzet, azé, aki poéta lesz Magyarországon. „Láttuk ezt magának Illyésnek a hazájában is, ahol időközben felismerték a Rákosi-féle zsarnokság ártamait. Így a költő – népének nagy

részével egyetemben – megismerkedett a reménytelen-
ség ilyen vagy amolyan kísértésével, azzal, ami a jobb-
nak lezüllesztését egycsapásra a legrosszabb megvalósulása-
ként láttathatja.”

— — — — —

Ezek a szép sorok gondolom azt a helyzetet kívánták
– 1964-ben franciául – meghatározni, amely magyarul
így fogalmazódott: „*feszengünk kamarában, akár egy
Szaharában.*”... Az ilyen condition humaine-t megta-
pasztaló költő művében Rousselot, a francia poéta-társ,
könnyedén felfedezi a „Whitmanhoz méltó lírai hördü-
léseket”, valamint a „Jesszenyinhez és Lorcához méltó
legendás falusiasságot”, továbbá a „Lautréamont-hoz
méltó verbális leleményességet”, nem feledve az „időn-
kinti kifinomult gyöngédséget, amelyet Villon is, Cor-
bière is vállalt volna.” Vigasztaló, hogy Jean Follain
tömör jellemzésében (The Poetry of Gyula Illyés, Tri-
bute, Occidental Press) a mondandó Opheliaként nem
merült el az ékesszólás tavirózsái alá: „Illyés poézise
megmutatja nekünk – írta Follain – hogy mily közel
van egymáshoz a végtelen és a gyermekkor; költészete a
békeesség és a halál szomszédságát láttatja, az emberfaj
testvériség-érzését elfojtó zsarnokságot viszont megbé-
lyegzi, mert leleplezi...” S ha Louis Guilloux is dicsére-
tes tömörséggel jellemezte találóan a prózairót, George
Charaire lényeglátó hozzáértéssel a tehetséget méltatta,
s a francia tisztelgők felvonulásának kalauzoló sereghaj-
tója: Gara László e hódolatok hatását így összegezte: „A
nyugatról felé áradó megbecsülés természetesen ser-
kentően hatott Illyés munkásságára is”... de a hódoló
szertartás rokkoló mozdulatait végző franciákból is rálát
a poéta szem emberi valóságokra: „rendkívül sokrétű
költő”... „heves és támadókedvű”... „nem hiányzanak
belőle a mélyből feltörő fantáziák” jegyzi meg Frénaud,
de csak azért, hogy sietve elérjen a kínálkozó révbe: „a
népének az embere, a népből való tehetség, egy felelős-

ségét tudó költő, a világ törékenységének közepette”. A megtisztelt a tisztelőjének „az emberiség mélyrétegeiből” ér fel az irodalom színpadára, „kiemelkedvén a megszámlálhatatlan parasztság sokaságának világából, föl: a szélbe, a bajba, s újra új erőt attól nyer, hogy visszahull erre az anyai valóságra, akár Herkules, a maga bírkózásakor”... A költőnek is muszáj Herkulesse válnia, ha magyar?

S ha Frénaud francia, François Gachot is francia, ám Gachot ugyancsak Illyésről így emlékezik meg, figyeljünk a hangütés különbözőségére és minőségére: „Említést tettem már az Ozorán együtt töltött órákról. Elsősorban arról akartam szólni, ami közöttünk megteremtette és felnövelte az összhangot: nemcsak mert megismertem Illyés munkássága gyökereit, hanem mert bevezetett a magyar parasztság életkörülményeinek megismerésébe is. Így nem kerítettem szót az ozorai tartózkodás napfényes oldalára, amelyet vendéglátónk ízes megjegyzései, a táj szellemével telített sziporkái ragyogtak be”. Ebben a néhány közvetlen, szépítetlen mondatban se Herkules, se retorika. Ez a francia csak épp odaveti a magyarról a lényegest, az igazat, roppant precízen, takarékosan is, pusztán célozva rá, hogy a nép, a táj neveltje, s teljes az összhang a nép fiának a modora, s az ozorai dombok hullámvonalainak a bája között. Ahogy Gachot látszatra szerény, barátokat familiárisan felsorakoztató emlékezéseit olvasom, az az érzés fog el, hogy ez az enigmatikus és egyben fiús mosolyú, minden pózolásból eleve mentes francia szellem az, akinek elemzése eloszlathatná jelentős részét ama balítéleteknek, amelyeket a magyarok többsége olyannyira konyul táplál magában.

— — — — —

A megfontolt ítéletű és higgadt beszédű irodalomtörténész előad az egyetemen is, Pesten. Hallgatóinak irodalmi ízlése felől kérdezem ebéd közben. Gondolkodik.

– „Újra Illyés Gyulát olvassák szívesen” – dönti el végül. „De nem a mai Illyést – teszi hozzá – hanem a régit.” Hogy mi mai, mi régi? „Nem a »Fekete Fehér« poézise tetszik nekik, hanem a harmincas éveké...” Ahogy ezt mondja, abban van helytelenítés, vagy meglepődés: talán a nemzedékváltás bántja az ízlésváltozásban, s nem érti, talán mert nem most lett, hanem az ötvenes években volt húszesztendő. Mintha elvárná, hogy a mai húszévesek is a „Fekete Fehér” egyedül „költőinek” érezhető poézisét szeressék. Nincs egyedül. Korosztályának tagjai – külföldiek és hazaiak közt ebben, gondolom, nincs különbség – a felfedezés örömeivel fogadták Illyés utolsó verseskötetét. Úgy hatott rájuk, mintha az íróban, aki nem fiatalodik, új költő született volna, aki nekik ismerősebb, s ifjabb a réginél, mert szilárdan áll meg a poézisnek azon a kontinensén, ahol Weöres Sándor él, s azok a fiatalok keresnek szállást, akik már öregebbek a mai fiataloknál. A lelkesedés Illyés Gyula új kötetéért indokolt, a meglepődés miatta nem indokolt.

— — — — —

A „*Fekete Fehér*” százhatvan oldalon Illyés hatvanegynéhány, könyvalakban még kiadatlan versét közölte. A négy ciklusba csoportosított versek egyike se ereszkedik a rendkívül magasra tett színvonal mércéje alá. Egyik se ’nagy magyar vers’, anélkül, hogy egyben felfedezésszerűen emberi ne volna. Van egy tucat próza-formájú poéma is, jótékony pihentetőnek – szándékosan és a megfelelő helyen a zsúfolt mondandójú és szűkszavú versek menetében. A versekben elsősorban, olykor egyedül a költői kifejezésmód a cél, a saját költői kifejezésmódja: igazi témájuk ez, nem az, amiről szólnak. Ezt keresi, próbálja forma és ütem, modor és lélegzetvétel, s ez a cél mintha minden egyéb szándékot másodhelyre szorítana. A kifejezésmód puritán, éles, szilánkos, s majdnem teljesen dísztelen. A kötet elvont fizikai

erőtérbe visz, ahol az atomként keringő szavak, olykor osztódnak, többször összeecsapnak, legtöbbször megsemmisítik egymás érvényét. Rövid szavak, rövid sorokban: jelzőtlen főnevek. Ritkán van színük, ízük csak elvétve van; erővel telítettek. A szónak egyetlen értelme van, nem ad szabadságot az olvasónak, arra, hogy miképp értse. A költőé a szabadság, az hogy az előző szó mondandóját ledöfje a következővel. „*Utálok persze, hogy amire, – tegnap azt mondtam, hogy fekete – ma azt mondom, fehér – Undorító köpönyegcsere – Hajam, a tegnap még fekete, – idenézz – fehér*”, mondja a címadó vers, három jelző a huszonegy szóban. A vers puritán, s egyedül a költészet szigorától meghatározott poézis ez, utánuk merőben ráadásnak hangzik Illyés előszavából ez a mondat „*Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban.*” Vagy ez: „*Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem, az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből itt-ott kivillan.*” Ezekben a versekben csakugyan örökös pusztulás, rontás, rombolás folyik; ez az ütközés, robbanás, megsemmisülés azonban nem nemzeti, hanem elemi, kelleke nép is, falu is, de a színhely nem az ország, hanem az ember, illetve az emberből a lélek és kedély szerkezete s az alkat részeinek öröképlete. Lehet, hogy a költő úgy érzi, országos az ok a személyes indíttatás mögött, de a következmény, a verse, elvont: eszközeiben leredukált, pőrén, majdnem kietlenül költői, főleg ha a poézist a német szó – Dichtung – értelmével mérjük. Keménység, szigorú szépség: érthető, ha az a korosztály, amely ama nyugati törekvések megigézettje, amelynek ideje most van lejáráfélben: a „*Fekete Fehér*” verseiben találta s fedezte fel Illyés Gyulában a maga költőjét, elődben a rokont...

Fölfedezi? Azt látja, hogy megszületett benne egy új, modern költő, merőben oktalanul. Arra, hogy ez felfedezésnek hasson, nem Illyés eddigi költészete, hanem a róla kialakított köztudat adta az alapot. Ez a köztudat

fokozatos és kitartó szimplifikálás eredménye volt Magyarországon is, s a róla kialakított hazai kép – mint minden „pars pro toto” – mert csonkít, hazudik. Az efféle hamis közmeggyőződés annak az eredménye, hogy irodalomtörténészeket és kritikusokat mindenkor általában olyan fortélyos kényelem igazgat, ami elősegíti az élő irodalom elskatulyázását, kielégítve az irodalmi élet hadrendállító hajlamait is. S a kritikai köztudat hazai komfortábilis konformizmusa külföldi magyar esztétákat is hatalmába tud keríteni: „Hűség a néphez, a tájhoz és hűség a valósághoz, ez Illyés költői hitvallása” – írta kinn, Amszterdamban Kibédi Varga Áron 1962-ben, magabiztosan hozzátéve, hogy „A népnek elkötelezett költő a népről ír, és a népnek ír.” A gördülékeny mondatból könnyedén rárajzolódnak a Petőfi-szobor arcvonásai Illyés Gyula költészetére: „Hová soroljuk Illyést, – kérdi a kritikus – a népének elkötelezett költőt, a Petőfik – vagy a Béranger-k mellé?”

— — — — —

Ez itt a kérdés? Talán helyesebb, ha nem sorozáson vesszük szemügyre s bölcsebb, ha nem soroljuk, csak olvassuk, de elejétől... Ez esetben az derül ki, hogy a „*Nehéz föld*”-től a „*Fekete Fehér*”-ig egyetlenegy oly magabiztos sor se található, amely kereken kimondana s elhinne például olyasmit, mint, „Szabadság szerelem, e kettő kell nekem.” Hol a „*felkent poéta ceruza*” itt, s annak a biztos tudata, hogy ilyet a papíron politika vagy szerelem mozgat? A „nem én kiáltok a föld dübörög” kollektív önérzete is hiányzik e műből, s a „*Hunok Párizsban*” írója egyáltalán nem oly kihívó harci kedvvel jelentette be magát az irodalomba, mint „Batu khán pesti rokona”. Hitvallások, ars poeticák, jelmondatok helyén Illyésnél találunk egy önarcképet. Huszonhat éves korában készítette. S a képen oly meggyötört az arc mint Rembrandté, öreg korában. „*Nem ide jöttem én, nem ide indultam!* – mondják az okot a sorok – „*Valamit*

rám bízta, amit elárultam – Tapogatom arcom: hová is tévedtem?”... Hova hát? A haza, az Isten-kalapján-bokrétahaza is látható: „*Szolgák nyirkos hona*” gyanánt. S ő, vagyis a nemzet, vagy a nép költője, s így Petőfi (vagy talán Béranger) rokona így fest saját ecsetjével: „*fiatal arcomat szolga mosolygásba – rejtettem s ráégett ráfagyott e lárva.*” A Petőfi-sarj, akinél teszem azt Radnóti Miklós is hetykébben tört be az irodalomba, álarcba rejtőzve a saját szívére hallgat s ez „*árulón dobog*”. A fiatal ember e képen baljával egy fa ágába, jobbával kedvese vállába kapaszkodik s idilli helyzetét keresztfeszítettetésnek érzi, olyannyira, hogy a kedves ölelő karját is tolná el magától: „*Nem engem ölelsz te, ki arcom csókolod*” s ez a vers harminckilenc évvel az új kötet előtt jelent meg, a „*Sarjürendek*” című kötetben, „*Mint a mosolygó merénylő*” a cím, s Illyés történetesen felveti a versben a közelmúlt angolszász irodalmának kedvelt kérdését is, az identitását.

Igaz: Illyés szolgált az írásaival: hazát, népet. De költészetének energiaforrása, kirepítő fészke nem eszme, nem cél, nem is hivatás, közéleti, vagy éppen váteszi. Kezdetben poézisének egy büntudat a lendítő ereje, ami abban, akit hivatástudat mozgatott (Petőfi-ben, Adyban és József Attilában indulásakor), nem jelentkezett. Ez ül a poézis mögött, mint a halál a lovas mögött, s csak az homályos, hogy milyen bűn tudata hajtja? Azért e rossz lelkiállapot, mert nem ott van, ahová született? A családban, a süket Balogh pátriájában, Gyánton, Ozorán vagy Rácegresen? Kié e büntudat? A szülőföld emigráltjáié, aki magának azt nem bocsájtja meg, hogy másutt van, nem a földijeit közt? Vagy az olyan tékozló fiúé, aki tudja, hogy nincs visszatérés s így „*magát védve*” gyújtana, rontana mindent amit mentében – emelkedőben – maga mögött hagy, ahogy korai versének egy képe mondja... E büntudat minden emberi vagy morális mérték szerint oktalán. Bár nem céltalan. Mivel a költőnek költészetéhez szüksége van rá, először

ezt teremti meg. Párja is születik abban az indulatban, amivel a flagelláns lélek a büntudat ellen védekezik. Szükséges ez is, ez adja a versbe a feszültséget. Ez a központi erő a költészetében kétféleképp érvényesült a pálya szakaszain. Amikor a költő magára maradt: feszítőerő lett, őt magát feszítő erő. Amikor, szerencsésebb időben, a nép ügyét szolgálhatta, a büntudat csitulván az indulat maradt s hajtóerővé válhatott. Így volt Illyés Gyula eleitől fogva kéthangú költő. Kötetei közül a „*Sarjürendek*” (1930), a „*Külön Világban*” (1939), amikor még nincs és már nincs Centrál asztal, népi mozgalom: az önmarcangoló büntudat kerekedik felül... A többiben az indulat hajtóerőként viszi a szót. Büntudat-indulat keverésének aránya a kor, az év szerint változó, az idő szabja meg a képletet. Illyés harmonikus majdnem egészében egy hangú kötete: a „*Rend a Romokban*”, ami a feszítőerőt majdnem egyedül hajtóerőként mutatta, a kétség-hitetlenség árnyékaival, s a líra itt olyan állapotot jelez, ami használ a költőnek, nem árt a versnek. A „*Fekete Fehér*” verseiben viszont – olyan idő jött, amikor jó ügy hijján az indulattal magára marad, ami pokol a léleknek – a büntudatból őt magát feszítő kínzó erő lesz. Ez a költőnek árt, a versnek használ...

— — — — —

Az „új” Illyés-poézisnek az elemei megvoltak már az ugyancsak konszolidált, kietlen huszas években, amikor ha szertenézett olyan országot látott, amelyet nemzeti katasztrófák, kudarcot valló forradalmias vállalkozásokból folyó csalódások határoztak meg, s ezt nagy illúziókkal ellensúlyozta kitartó kisigényűség, lemondás, minden gondolat menetébe eleve beleivódó megaluvás s az a szilárd meggyőződés, hogy minden arra érdemes cselekvés kilátástalan úgyis. A büntudatától fűtött és indulat-lendítette alkotóerő ilyen időben magányra marad, ami pokol az élet értelmére: „*Ottkünn a szél szaval. – Hallgass komisz ripacs, atyáink szelleme!*”

– Szabadság? szent bosszú?! – fütty tör be, leng a mécs,
– félrőfnyi nyelvet ölt – s kilobban bűzösen – Jön a Tragédia!
– Kezdd hát nemes zene – a lánysikolyt, röhejt, hör-
gést, asztalverést! – Fölugrik – hasradól – s vért hány a
vén palack! – Kinek reménye nincs, nem él az ő se már! –
Önönmagunk kínos emlékei: táncra, barátim!” Ezek a
sorok 1930-ban jelentek meg kötetben s az előrehaladott
életkor, ha részes a „Fekete Fehér” hangvételének erejé-
ben, annyiban részes, hogy meglévő tulajdonságok,
bűntudat, indulat, tehetetlenség haragja, s a szikrázó
gőg amit kivált, keményebben sújtja az embert, ha úgy
érzi, ideje fogy már. Illyés egyébként maga is megje-
gyezte a „Fekete Fehér” előszavában, hogy „vannak versek
ebben a kötetben, melyeket húszéves koromban kellett
volna befejeznem; ha akkor már fog is a tollam”.

X.

*A kötetről, amely azért született meg, mert az író-
rászorították, hogy abbahagyott és félretolt munkáit,
strófáit szemügyre vegye. (1972)*

A Kner-nyomda ízlését dicsérő kecses verskötet
(*Abbahagyott versek*, 1971) bevezetőjéből az is kirajzoló-
dik, aki leírta mindezt. Vagyis a költő személye, abban a
keserves pillanatban, amikor e kötet előkészítéséhez
hozzáfogott. Ülő helyzetben látom. Mind a test tartása,
mind az arc vonásai kelletlen kedvetlenségről beszél-
nek; elsárgult, szétszórt papírlapok, ezeken saját betűi,
sorai, veszik körül. Akár azt a néhai felkelőt, akit lóhá-
tról nézett Petőfinek egy osztrák ezredes „Fejéregyháza
és Héjjasfalva között, közvetlenül a szökőkútnál” a csa-
tatéren... Ám itt az asztal lapján hevernek, kiterítve, az
elesett papírlapok; a rajtuk fakuló sorokat valamely kon-
szolidált urbánus rosszakarát könnyedén minősíthetné

„vesztett csaták, csúfos futások”, vagyis elodázhatatlan forradalmak és elháríthatatlan szabadságharcok elesetteinek. Soká nyugodtak e kis tetszhalottak. Az egyik papíron már 1942-ben ott volt ez a strófa :

*Kigyúladt hajó az ég tengerén
Süllyedsz nap, szép napom!
Micsoda rakomány remény
indul felém
az ifjúsági kék habon
Most merül el a véres alkonyon
és hágy hidegen
sötétlő szigeten
magamban –
Most múltam hatvan – (!?)*

A költő kérdőjelet is tett, felkiáltójellel, éveinek a száma mögé: negyvenéves volt, amikor a közelítő öregkor e kietlen képe papírra futott a ceruzája alól, de 71-re a fiókjában harminc évnél is hosszabb ideje lapult az „ott essem el én” hősi halálvágyát helyettesítő, ugyancsak hősies erős fogadás :

*Bántam is már bármi vár
rám, amint
megesküdtem, a halál
élve meg nem kaparint!
Hogy bírom víg arccal is
daccal is
a végsőkig –
harccal is*

S most a letűnt idő, három-négy évtized, folyamának sarkantyúiban fennakadt strófák-sorok gyülekeznek előtte; válogatnia kellene e lemaradottakból; a csonkán maradt, kiadatlan versekből kért tőle gyűjteményt a kiadó; s ilyen feladatot, mivel szolgálat is, olyan költő,

mint ő, nem háríthat el. Ám teljesítéséhez át kellene néznie a tömegsír papírlapjait, hogy megítélhesse, halottak-e vagy tetszhalottak a félbemaradt verskísérletek; ezek akár élnek akár nem: eltemetettek; így a fiókborítás: sírbolygatás s övéinek exhumálásától ki ne iszonyodnék?

A dilemmából a kiutat az a bútordarab sugallja, amely a múltba temetett versek morgue-asztala lett... „*Rajtam, ahogy a nevem jelzi, írni is lehet*” – mondja a költőnek az íróasztala. A tanács, a máskor ítéletként vagy átokként hangzó, most felszabadító. Az írás felmenti a régi írások elolvasása alól. Ha az időben hátrahagyott versek elolvasása helyett a bevezetőt írja a kért gyűjteményhez, csitulhat a lelkiismerete is: ez is a támogatandó gyomai műhelybe megy. A mentő ötlet szabadlábba helyezi a szellemet. Elevenül a kéz is: tolja is már az asztalvégre a sárga kézirat-tetemeket. Az új papíron, az új mondandóval sebesen szalad a toll; a teendő elmés megkerülésnek escape-izmusa pompás Múzsának bizonyul. Átadja a gyepőt az ösztönnek és a szeszélynek: szabad a toll. A szellem is szabad: nem köti se a cél, se a tárgyismeret: mivel „*abbahagyott verseit*” még nem olvasta el: ismeretlen terepen jár, vagyis a felfedező izgalmával. S ezen a tabula rasa-n az érvelés oly surlódásmentesen siklik, mint a „Koratavasz” téli jelenetében a suhanc-korcso lyázók. Függetlensége megláttatja a lényegest, szigorú logikát ad a mondatok könnyű futása alá és az exhumálás taszítóereje kijelöli a kiindulópontot is: legjobb ha el se kezdett műveinek szemléletébe merül el. Ez az igazán biztos menedék: nincs hatalom, amely meg nem írt műveinek elolvasására is rászoríthatná. Az *œuvre imaginaire* szemügyrevételének öröme makulátlan, hiszen az el-se-kezdett művek halott műveknek valóban nem mondhatók; élnek, elevenen, a költő képzeletében, vonzóan is: egyedül dicséret illeti őket: „*Halva születettek? Hisz meg sem születtek! Egynémelyikük bizony a megszületetteknél is kedvesebb. Emlékükhöz nem fűződik semmi*

gond, semmi kín, semmi robotolás, hanem csak a fogantatás öröme: az pedig ezen a téren sem pillanatnyi.”

Illyés Gyulának a maga munkáiból ezek a meg-nem-írt, ezek az el-se-kezdet művek a „tiszták” – veszem át a katár-logikát. Ezekben az eszme nem szégyenült meg, nem keveredett bűnbe, a megtestesüléssel, a matéria fogság-helyzetébe. Épp a visszabúvó hely lesz pompás kirepítő fészke a gondolatnak, veszem észre, ahogy az illyési humorú eszmélkedés montagnei közvetlenségű beszéllé mélyül s terebélyesedik. Egyszeribe rendbe-tesz mindent. Ha az életmű Jákob-létrájának legfelső fokán az el-se-kezdet művek fényeskednek, akkor az „abbahagyottak” se rendeltetnek arra, hogy a legalsó létrafokon kuporogjanak, sárgán és irigyen. Mindebből logikailag az következik, hogy a befejezettség nem érték-mérő. Az abbahagyottság se. Bizonyítéknak előkerül egy meggyőző Vörösmarty-torzó, mellé egy Arany-töredék. S a kötetlen eszmélkedés labdajátékos könnyedséggel veti fel az írás-alkotás legsúlyosabb kérdéseit: hogy mit ér a befejezettség? S a be-nem-fejezés? És mi a mű?

„Mondjuk ki – olvasom – mű az, amelynek élete, szívet-terése, valami lüktetése van; hacsak annyi is, amennyi a gyík levált farkának... A műnek – magától értetődik – halála a nehézkesség.”

Ebbe az igazán nem nagyigényűnek szánt s inkább botcsinálta bevezetőbe annyi élet szorult – veszem észre magamon – , hogy a következtetéseinek megtoldására serkent; valamint ellentmondásra is. Olyanra, ami az írókat arra noszogatná, hogy ezt talán érdemes volna még radikálisabban továbbgondolnia; tájékozódásának megbízható iránytűjét követve. A halálhozó nehézkességet a mindent-kimondás igénye, ahogy a nagyság igénye is előidézheti. Lehetnek tehát a mű gyilkosai. Ezért okkal merül fel az a különös kérdés, hogy nem tanácsos-e az egyenesen „*abbahagyásra szánt művek írása*”?... A jótanács megfogadása számos kiváló magyar költőt – s náluk jóval több nagy tehetségű magyar pró-

zaírot – menthetne meg attól, hogy műveik szavaik zsírjába, vagy szóbőségük árjába fulladjanak. Illyés ebben az elejtett előszóban éppen azokat a kérdéseket érinti, a lényegüket, amelyeket – ezen a csapáson – éppen a magyar irodalom embereinek kellene végiggondolniaiok... A magyar író és költő ugyanis nagyságmértékkel él. *Nagy* író akar lenni, *nagy* műveket akar teremteni. Következésképpen hajlik arra, hogy a kimondhatóból semmit se hagyjon kimondhatatlanul, s mindent méltó befejezéssel tegyen kerek egészé, akkurátusan. Ebben a szokásrendben szabadító szóként hat az, hogy Illyés „*méltó befejezetlenség*”-ről és az „*abbahagyás művészeté*”-ről beszél. Kár azonban hogy csak a poézisra céloz, s nem a drámára, szépprózára is... A drámaírás klasszikusai közül a méltó befejezésnek alighanem Corneille és Racine volt a mestere s alexandrinusaikat tökélyük élteti. Hol? A Comédie Française színpadán. Ahol előadásuk: szertartás, a francia nyelv – egyébként jogosult – kultuszának szagosmiséin. Shakespeare viszont? Ő mintha nem törődött volna a méltó befejezéssel. Egyébként nem írt volna egyik tragédiájához féltucat zárójeletet, a másikhöz egyet se... S hol adják ezeket? Mindenütt, minden nyelven. Japánul is. Illyés javasolt mértéke nem a mű *nagysága*, hanem a bennerejlő *élet*. S Corneille nagy tirádáira csakis azzal a tiszteletteljes ámulattal gondolhatunk, ami bénít, Pascal egy-két mondatba szorult „Gondolatai” viszont gondolkodásunkat éltetik, még betegágyban is. Angolul a két Butler Sámuel két-ségkívül nagy műveket írt. Ezek hol vannak? A tárgymutatókban. Johnson Sámuel apró-cseprő mondatokat potyogtatott el. Ezek viszont a szólamkincsben vannak, s el-elhangzanak, ma sűrűbben, mint akkortájt, még parlamentben is alkalom adtán. Voltaire legnagyobb igényű, nagy gonddal befejezett, nagy művei gazdagabb könyvtárak legfelsőbb polcaira súlyosodnak. S a regényke, ahol a horticulturális jótanács a folytatható cselekményt s vele az eszmélkedést is elnyesi? A Can-

dide éjjeliszekrényeken látható, nyitva. A maradandóság mintha nem a művek nagyságától függene. Hanem attól, hogy mennyire él a művek apraja s nagyja. Pontosabban: attól, hogy mennyire marad provokatív, mennyire serként továbbgondolásra, vagy továbbézésre... Ilyesmi jut az eszembe Illyés olvasása közben. Az *Abbahagyott Versek* elé írt bevezetőben egy olyan érvényesebb értékskála merül fel, művekre, alkotásokra, amelyeknek tüzetes végiggondolása a magyar irodalomban mindenkinek hasznára válnék. Talán még magának Illyés Gyulának is, drámaíróként. A bevezető, mivel ilyen érvényes új mértéket adott, arra is rábírta végül, hogy saját töredékeinek oly tematikus vagy műfaji skatulyákat állítson fel, amelyekbe alkalmasint majd beoszthatók. Hét csoportba utalja e fejlődésükben elmaradt költeményeket. Ám e kategóriák nem bizonyulnak kielégítőnek s a kudarc, az osztályozásé, lábjegyzetet írat a költővel utóhangnak ez előszavához:

„Többre vállakoztam, mint amennyit ígértem. Nem tudtam betartani már a fenti osztályozást sem... a műfaj szerinti rend így is csak halványan mutatkozik.”

Az „abbahagyott versek” csakugyan húzódoztak a rendes feltámadástól s nem akartak a maguk előírt helyére állni... A hét karám közül a hetedikbe, az ELEGYESEK sokat ígérő táblája alája, egyetlen egy vers tömörült. Az *„Épül a házam”*, amit én jámborul a HAZAFIAS VERSEK közé helyeztem volna, elbitangolt a LEÍRÓ VERSEK közé. A *„Népi író”* viszont ÓDÁK ÉS ELÉGIÁK közé lopakodott be, tréfacsinálónak:

*Mint a madár a faágon
szálldosok kis családfámon
dalolom tavaszon-őszön
ezt az őszám, azt az őszám –
Bogról bogra, ágról ágra
nagyanyáról nagyanyákra.*

Erre is talál a hazafias-vers minősítés, a költőjének homocentrikus, nemzetségi beidegzettségű patriotizmusában, ám helytálló logikával „*A hazafias versek közé soroztatnak a forradalmi és politikai versek is; voltaképpen ezek mind ugyanabból a gyökérből, a közösségi érzésből fakadnak.*” Aminek a családi s népi együttérzés ősbibb hajtása volt és maradt, s a versek csoportosulása a bevezető csoportosítása után mintha arra vallana, hogy a költő sorozótisztnek alkalmatlan, szerencsénkre, hiszen a mértékelés és értékelés rendbetétele valóban fontosabb a raktározó osztályozásnál.

Az a hetvenegynéhány vers, strófa, töredék ami a kötetbe tömörül, a műfaji rendezést leszámítva mindenben igazolja, bizonyítja is, a bevezető tétéleit és e befejezetlen Illyés versek hatása semmiben se különbözik a befejezett Illyés-versek hatásától, továbbá, ha a kötet cím nem állítaná, senki se venné észre, hogy „*abba-hagyottak*”... azokat leszámítva, akiket az foglalkoztat, hogy ott van-e a pont az *i* betűkön meg a mondatvégen, s van-e állítmány ott is, ahová nem igazán kell. Illyés mentegetőző passzusát az előszóban: „*Ezeket a torzó verseket azért merem idegen szem elé bocsátani, mert hátha egyik-másikban benne van valami a lényegből, ebben az alakzatban is*” egyedül az menti, hogy a töredékek elolvasása előtt íródott... Félig menti csak, hiszen Rodin Torzó-ja igazibb mű, élőbb is, a csiszolópapírral olyannyira megmunkált *Csók*-nál, s Leonardo tenyérszerű papírra vázolt rajzai olykor többet fejtenek meg a világból, mint amennyit *Mona Lisa* mosolya rejt el a nőkről. Arra, hogy egy feliben, harmadában abbahagyott vers, ha nem is jobb, de kihívóbb lehet, mint befejezett párja, nem egy példa van, itt is.

Az ilyen töredék nagyobb mértékben keres társszerzőt az olvasó versértésében, mint a nagy versek. Talán azért is szeretem az ilyen csonka változatot, mert befeje-

zetlenségével a bizalom jeleit hozza. Azt hirdeti, hogy a költő bízik abban, olvasója félszóból is ért, vagyis a költő nemcsak a saját szavában, bízik annak a szemében is, aki elé a verse odakerül. Ha az abbahagyott versek közt nincs is olyan lehengető és lenyűgöző mint a „*Bartók*”, vagy a „*Ditirambus a nőkhöz*”, attól ez a kötet nem alábbvaló elődeinél. Ha vershez eleve értő ember Illyés poéziséhez vezérlő kalauzot kérne, ezt a kis könyvet adnám a kezébe: ott van benne a költészet és a próza minden fontosabb motívuma, a pálya minden fontosabb fordulata, vonzó és taszító mágnese. A költő integritásából ered, egyedül ennek az eredménye. S jó hírt hoz Illyésnek az a félmondata, hogy ez a gyűjtemény a teljes anyag kis részének átnézéséből került csak össze. „*Az itt bemutatandó csokor a teljes anyag csak egy-egy – merőben véletlenül sorrakerített – részének átnézéséből állítódott össze*”... jut is, marad is a fiókban, ahonnan előkerült. Idézzem hát Szent Mátét befejezésül? Miért ne idézzem az evangelistát: „*És mindnyájan vevének és evének. És felszedék a maradék darabokat. Tizenkét kosárral.*”

— — — — —

Illyés Gyula tézisére „*mű az, amelynek élete, szívverése, valami lüktetése van*” mosolygó egyetértéssel természetesen, rálicitálhatnék. Igazán élő az a mű, amelynek valamicske *éltető, élatadó*-ereje van, elindítja a gondolkodást, a másét, új utakra, más távlatok felé, s életével, társat keresve, folytatóra talál. S a „nagy vers” se föltétlenül „befejezett mű”. Az „*Egy mondat*” például, a zsarnokságról, a totalitáriánus helyzetnek a világirodalomban nemcsak páratlan, hanem egyetlen verses ábrázolása. Utolsó sora a „*magad is zsarnokság vagy*” befejezi-e, vagy elfulladva abbahagyja-e a totális kontroláltság elemeinek sorakoztatását?

XI.

A kötetről, amely a tömörítés puritán remekléseit tartalmazza és hódol a „lelkünkben eltemethetetlen” holtaknak is. (1973)

A „*Minden lehet*” maga a könyv, fizikai mivoltában, olyan tárgy amelynek kézbevétele is öröm: úgy ül az ember tenyerében, olyan súlytalanul és oly kecses nyugalommal, mint a Picasso kék-periodusában rajzolt fiú kezében a galamb. A hasonlatot persze csak a kötet dimenziói, hajlékony keménykötése, papírjának a könnyűsége sugallja, vagyis az az érzékelés, amit a maga tárgyi mivoltával kelt. Az ami benne van, inkább olyan madarat juttat az ember eszébe, amely éles csőrét precízen a saját húsába ereszti, valamely mitológiában, hogy kínjában érzékelje a lét lényegét. A kezemnek könnyű és kecses könyvben a mondandó súlya hol az ólomé, amely zsinórján ereszkedik a mélybe, hol az aranyé, amelynek súlyát a fénye feledteti. A szemre vékony kötet címre kilencven verset tartalmaz, de ezek közt van olyan, amely huszónhárom külön poémaként is megálló strófát, sorpárt, vagy félsort foglal magába, az egyik sorvers három szó. Ez a poéma Henry Moore „Family group”-jainak három ember-idomát absztrahálja a három szóba, ilyen non-plus-ultra-tömörítéssel:

Arcod előleg kiseddem

Ez a háromszavas sorvers képzetek regimentjét állítja talpra s löki útjára abban, aki úgy olvas, hogy időt és szabadságot ad gondolkodásában az olvasott szónak és valóban nem egyedül jelzik végső fokát annak amit az induló költő első kötetéről szólva Németh László így említett az Illyés-vers egyik központi jellemzőjének:

„nagy erő szűk helyen”. A kifejezés szűkítése az erő szertelenné fokozódását idézi elő s ez nyilvánvalóan nem valamely mérnöki számító tudatosság, hanem merő ösztönösség következménye, de a szűk szelepnyíláson kicsapó gőz felhőt sodor egünkre s esőt csinál a tudatunkban, termékenyítőt. Ebben az erőterben szónak, sornak vagy képnek az a szerepe, ami a magnak; s a költő azzal, hogy leírta: elveti s ezzel magára hagyja, nőjön belőle, ami nő, mustárfa vagy sarjúrend, embere olvasója válogatja. A versről, vagy ezek együtteséről éppen, ha ilyen poézis darabjairól van szó, nem igazán lehet, nem is helyénvaló talán méltatást írni: értékük a hatásban van, amit felkeltenek. Annál nagyobb az érték, minél tartósabb és szélesebb körökben gyűrűző a hatása másra, s ennek szóba-foglalása a bőbeszédűségnek azt a fajtáját kívánná meg, ami semmitmondó. Arról beszélni, hogy ez a kötet miben, s hogyan múlta felül az elődeit, vagy melyik darabja felülmúlhatatlan, valóban badarság. Az előző kötet ditirambusa – a nőkhöz – 1968-ban nekem azt mondta, hogy e tárgyban jobbat nem lehet szebben mondani. S ebben a könyvben megjelenik a puritán párja a „Párbeszéd új házások között” cáfolatául értékítéletemnek. A „Minden lehet” költőjétől mint a kötet címe is jelzi, mindenre futja. Ebben a kompozícióban vannak olyan poéma-részek, amelyek valójában propozíciók, cöveknél szilárdabban állnak a maguk helyén. Például ez:

Határtalan

úgy ember az ember ha társa van.

Ez a látszatra roppant egyszerű mondat látszólag statikus. A hatása nem az. Igazát nem lehet kétségbe vonni. Kétségbevonhatatlan igazán nem lehet napirendre térni.

Az Illyés-lírának ez a 170 oldalas új gyűjteménye, amely időben jóval hosszabb ideig foglalkoztatja az

elmét, mint egy roman fleuve dús tenyészeté, persze nem csupa ilyen puritán hangvilla-ütésből tevődik össze. Az olyan vakmerő olvasó számára, aki oldalról-oldalra halad előre, a prózacompozíciók szolgálnak pihentetőnek. Ezek mind siratók. A „*Névtelen hegy*” azt a boldog időt búcsúztatja, amikor a költőt a közösség még nem emelte, hanem körülvette, „*A tettes*” a tárgyak s a bennük fészkelő idő társaságát, a soron következő a tűz és lángélmény pusztulását, az „*Emelő halál*” a holtakat, akik lelkünkben eltemethetetlenek.

*

A halálhír Itáliában ért utól. Vendéglátó baráti házban. Remetehelyen, ahová postás se jár ki. Hatása? Egy taglócsapásé. Hiábavaló hitetlenkedés a hír igazában. Éles fájdalom, kietlen szomorúság. Jövőtlenebbé változó múlt? Üressé, üresebbé vált Magyarország? Nélküle Magyarország nem olyan magyar ország, mint vele volt. (1983)

N.B. A csoportosításba felvett szövegek közül az első négy részlet a régi „Magyar Nemzet”, „Jelenkor”, és „Új Magyarország” hasábjain megjelent cikkekből. Az V. - VII - X jelzéssel közölt szövegrészek rádiórecenzióban hangzottak el, de kiadatlanok maradtak; a többi kéziratban maradt kiadatlan feljegyzés, megjegyzés vagy jegyzet. Sz. Z.

Nemzet és demokrácia Kelet-Európában